

A Pedagogical Analysis of the Qur'anic Portrayal of Abraham (AS) According to the Chronological Order of Revelation

Mohammad Mahdavi¹ , Parisa Javadi² , and Seyyed Hosein Olyanasab³

1. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran. Email: mo.mahdavi@tabrizu.ac.ir
2. Master's Degree, Faculty of Theology, University of Tabriz, Tabriz, Iran. Email: parisa.persian.pc@gmail.com
3. Associate Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran. Email: olyanasab@tabrizu.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 01 January 2026

Received in revised form 04

May 2026

Accepted 05 June 2026

Available online 22 June 2026

Keywords:

Qur'anic characterization,
Monotheistic education,
Order of revelation,
Prophet Abraham (AS)

ABSTRACT

Objective: The Holy Qur'an, in its gradual process of revelation, has portrayed the personality of Prophet Abraham (peace be upon him) not instantaneously and all at once, but in the form of developmental and educational stages. This portrayal reflects a deliberate pedagogical design that unfolds in harmony with the temporal sequence of divine revelation.

Method: This article employs the approach of "chronological exegesis" (tafsir tanzili) and the method of "qualitative-educational analysis," drawing upon the order of revelation of the verses, to examine the Qur'anic process of character formation of Prophet Abraham from the beginning of his call to the station of the Imamate of the community. This methodological framework enables a diachronic reading of the Abrahamic narrative that accounts for the pedagogical progression embedded within the revelatory sequence.

Results: The findings indicate that the Qur'anic paradigm in the earliest Meccan surahs introduces Abraham as a "seeker of truth" a human being who, through contemplation of the horizons and the self, transitions from polytheism to monotheism. In the intermediate stages of revelation, components such as "severe trials" and "migration" come to the fore, and Abraham is presented as a paradigm of submission and patience. In the Medinan and later Meccan verses, his personality evolves toward "Imamate of the community" and "exemplar of the Islamic community." This chronological sequence demonstrates that the Qur'an initiates religious education from the stage of questioning and inner seeking, then consolidates it through trial and migration, and ultimately culminates in the social station of Imamate leadership. This trajectory underscores the Qur'an's gradual and stage-based approach to moral and spiritual formation.

Conclusions: The results of the research indicate that the Abrahamic paradigm in the Qur'an is a comprehensive educational model that is applicable to every seeker on the path to God from constructive "doubt" to Imamate-bestowing "certainty." This model offers a flexible framework capable of adaptation to diverse educational contexts and age groups, thereby affirming the universal relevance of Abraham's developmental journey.

Cite this article: Mahdavi, M., Javadi, P., Olyanasab, S. H. (2026). A Pedagogical Analysis of the Qur'anic Portrayal of Abraham (AS) According to the Chronological Order of Revelation. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 5 (10), 1-21. <https://doi.org/10.22034/api.2026.2090840.1787>

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2090840.1787>

Publisher: Lorestan University.

Introduction

The Holy Quran, in its narratives, presents unique educational paradigms that, by relying on the chronological order of revelation (the descending sequence of verses), allow for the identification of more nuanced layers in the gradual development of the personalities of righteous individuals. One of the most prominent Quranic figures whose story is repeated and completed across both Meccan and Medinan periods is Prophet Abraham (peace be upon him). (Tabatabai, 1374 SH: Vol. 3, p. 245) an examination of the chronological sequence of verses related to him reveals that the Quranic characterization of Abraham begins at a stage where he is introduced as a seeker of truth contemplating the celestial realms and nature, and ultimately culminates in the station of "Imamate of the community" (imamat al-ummah), wherein a comprehensive integration of his individual, social, educational, and organizational responsibilities is manifested.

The primary research question is: What developmental stages (from the paradigm of the seeker to the Imamate of the community) does the chronological sequence of verses related to Prophet Abraham delineate, and what specific educational applications does each stage offer for learners across different age groups (from adolescence to old age)? The necessity of this inquiry stems from the fact that constructing educational role models without attending to the temporal sequence of the revelation of teachings may present an unrealistic depiction of gradual personality development. Furthermore, understanding the stages of personality development in Prophet Abraham can assist educators and educational planners in designing objectives, methods, and content appropriate to each age period. This study seeks to discover the educational system inherent in the formative characterization of Abraham (peace be upon him) a system that commences with "bewilderment and questioning," passes through "migration and trial," and culminates in "Imamate and responsibility toward others."

Method

This article employs the approach of "chronological exegesis" (tafsir tanzili) and the method of "qualitative-educational analysis," drawing upon the order of revelation of the verses, to examine the Qur'anic process of character formation of Prophet Abraham from the beginning of his call to the station of the Imamate of the community. This methodological framework enables a diachronic reading of the Abrahimic narrative that accounts for the pedagogical progression embedded within the revelatory sequence.

Results

The findings indicate that the Qur'anic paradigm in the earliest Meccan surahs introduces Abraham as a "seeker of truth" a human being who, through contemplation of the horizons and the self, transitions from polytheism to monotheism. In the intermediate stages of revelation, components such as "severe trials" and "migration" come to the fore, and Abraham is presented as a paradigm of submission and patience. In the Medinan and later Meccan verses, his personality evolves toward "Imamate of the community" and "exemplar of the Islamic community." This chronological sequence demonstrates that the Qur'an initiates religious education from the stage of questioning and inner seeking, then

consolidates it through trial and migration, and ultimately culminates in the social station of Imamate leadership. This trajectory underscores the Qur'an's gradual and stage-based approach to moral and spiritual formation.

Conclusions

The chronological sequence of revelation in the Holy Qur'an presents a dynamic and process oriented portrayal of the personality of Prophet Abraham (peace be upon him) that is profoundly instructive for educational modeling along the path of faith development and identity formation in contemporary humanity. At the outset of revelation, Abraham appears as a paradigm of the seeker a truth-seeking individual who, employing the tools of reason and sensory perception, transcends polytheism and attains monotheism. This stage serves as an inspiration for the critical and formative period of questioning within the system of religious education, wherein the individual transitions from imitative acceptance to rational and heartfelt cognition.

In the intermediate stages of revelation, Abraham gradually becomes a paradigm of deconstructing both internal and social idols. His disputation with Azar, the breaking of the idols, and his preparedness to sacrifice his son Ishmael (peace be upon him) reveal dimensions of his practical education in which faith advances from the domain of theory to the arena of action and self-sacrifice. This stage emphasizes the elements of freethinking, moral courage, and submission to divine revelation.

In the later verses of revelation, particularly in Surat al-Baqarah and Surat al Ḥajj, Abraham's personality reaches its apex in the Imamate of the community and the founding of the sacred sanctuary and the rites of pilgrimage. Here, he is introduced not merely as an individual believer but as a community (ummah), a intimate friend of God (khalil), and a pure monotheist (ḥanif muslim) whose call encompasses all humanity and the religions that succeeded him. The Qur'an, in this educational trajectory, demonstrates how the initial quest, within the framework of divine trials, culminates in the qualification for leadership and the establishment of the qiblah and rituals for all believers.

In an educational synthesis, the personality of Prophet Abraham in the chronological sequence of revelation constitutes a paradigm that traverses three stages: truth-seeking, resistance and submission, and social Imamate and community-building. This meaningful trajectory is a comprehensive educational program for every human being who begins with doubt and questioning, passes beyond idols, and ultimately attains the station of guiding others. A re-reading of this process in the contemporary era characterized by encounters with plural identities and a crisis of meaning can regenerate the model of transformation from questioning self centeredness to Abrahimic community orientation. Therefore, the chronological sequence of the Qur'an in its characterization of Abraham (peace be upon him) is not merely a historical account but rather a stage-based educational theory whose ultimate goal is the attainment of Imamate within the community through gradual monotheistic trials.

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to thank the anonymous reviewers for their insightful comments and constructive feedback, which significantly improved the quality of this manuscript. We also extend our gratitude to our colleagues for their valuable discussions and technical support throughout this research.

Ethical Considerations

The authors strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

تحلیل تربیتی شخصیت‌پردازی قرآن از ابراهیم (ع) بر اساس ترتیب نزول

محمد مهدوی^۱✉، پریرسا جوادی^۲، سیدحسین علیاناسب^۳

۱. نویسنده مسئول، دانشیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: mo.mahdavi@tabrizu.ac.ir

۲. کارشناسی ارشد دانشکده الهیات دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: parisa.persian.pc@gmail.com

۳. دانشیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: olyanasab@tabrizu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی،	هدف: قرآن کریم در سیر نزول تدریجی خود، شخصیت حضرت ابراهیم (ع) را نه به صورت دفعی و یکباره، بلکه در قالب مراحل تربیتی و تکاملی به تصویر کشیده است. این تصویرگری بازتاب یک طراحی تربیتی هدفمند است که هماهنگ با توالی زمانی نزول وحی گشوده می‌شود.
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۱۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱	روش پژوهش: این مقاله با رویکرد «تفسیر تنزیلی» و روش «تحلیل کیفی - تربیتی» و با بهره‌گیری از ترتیب نزول آیات، فرایند شخصیت‌پردازی قرآن از حضرت ابراهیم را از آغاز دعوت تا مقام امامت امت بررسی می‌کند. این چارچوب روش‌شناختی امکان خوانشی همزمان نگر از روایت ابراهیمی فراهم می‌آورد که سیر تربیتی نهفته در توالی وحی را لحاظ می‌کند.
کلیدواژه‌ها: شخصیت‌پردازی قرآنی، تربیت توحیدی، سیر نزول، حضرت ابراهیم	یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد که الگوی قرآنی در سوره‌های مکی نخستین، ابراهیم (ع) را در نقش «جستجوگر حقیقت» معرفی می‌کند؛ انسانی که با تفکر در آفاق و انفس از شرک به توحید می‌رسد. در مراحل میانی نزول، مؤلفه‌هایی چون «آزمون‌های سخت» و «هجرت» برجسته می‌شوند و ابراهیم (ع) به عنوان الگوی تسلیم و صبر معرفی می‌گردد. در آیات مدنی و متأخر مکی، شخصیت وی به «امامت امت» و «اسوه امت اسلامی» تکامل می‌یابد. این سیر نزولی نشان می‌دهد که قرآن، تربیت دینی را از مرحله پرسشگری و جستجوی درونی آغاز، سپس با آزمایش و هجرت تثبیت و نهایتاً به جایگاه اجتماعی رهبری امامت ختم می‌کند. این مسیر بر رویکرد تدریجی و مرحله‌محور قرآن در شکل‌گیری اخلاقی و معنوی تأکید می‌ورزد.
	نتیجه‌گیری: نتایج تحقیق نشان می‌دهد که الگوی ابراهیمی در قرآن، یک الگوی جامع تربیتی است که برای هر سالک الی الله از «شک» سازنده تا «یقین» امامت‌بخش، قابل تطبیق می‌باشد. این الگو چارچوبی انعطاف‌پذیر ارائه می‌دهد که قابلیت انطباق با بافت‌های تربیتی و گروه‌های سنی گوناگون را داراست و از این رو، جهان‌شمولی سفر تکاملی ابراهیم را تأیید می‌کند.

استناد: مهدوی، محمد؛ جوادی، پریرسا و علیاناسب، سیدحسین. (۱۴۰۵). تحلیل تربیتی شخصیت‌پردازی قرآن از ابراهیم (ع) بر اساس ترتیب نزول. *پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی*، (۱۰) ۵، ۲۱-۱. <https://doi.org/10.22034/api.2026.2090840.1787>

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2090840.1787>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه لرستان.

مقدمه

قرآن کریم در قصه های خود، الگوهای تربیتی منحصر به فردی را ارائه می دهد که با تکیه بر سیر نزولی آیات می توان لایه های دقیق تری از رشد تدریجی شخصیت انسان های وارسته را باز شناخت. یکی از برجسته ترین شخصیت های قرآنی که داستان او در مکه و مدینه تکرار و تکمیل شده، حضرت ابراهیم (ع) است. (طباطبائی، ۱۳۷۴: ج ۳/ ص ۲۴۵) بررسی سیر نزولی آیات مرتبط با ایشان نشان می دهد که شخصیت پردازی قرآن از ابراهیم (ع) از مرحله ای آغاز می شود که او را به عنوان جستجوگر حقیقت با تأمل در افلاک و طبیعت معرفی می کند و در نهایت به مقام «امامت امت» می رسد که در آن جمع بینی از مسئولیت های فردی، اجتماعی، تربیتی و تشکیلاتی او دیده می شود.

سؤال اصلی پژوهش این است که: سیر نزولی آیات مرتبط با حضرت ابراهیم چه مراحل رشدی (از الگوی جستجوگر تا امامت امت) را ترسیم می کند و هر مرحله چه کاربردهای تربیتی مشخصی برای مربیان در سنین مختلف (از نوجوانی تا کهنسالی) دارد؟ ضرورت مسئله از آن جهت است که الگوسازی تربیتی بدون توجه به توالی زمانی نزول آموزه ها، ممکن است تصویری غیرواقعی از رشد تدریجی شخصیت ارائه دهد؛ همچنین، شناخت مراحل رشد شخصیت حضرت ابراهیم می تواند به مربیان و برنامه ریزان تربیتی کمک کند تا متناسب با هر دوره سنی، اهداف، روش ها و محتوای متناسب را طراحی نمایند. این پژوهش در پی کشف نظام تربیتی در شخصیت پردازی تکوینی ابراهیم (ع) است؛ نظامی که از «تجیر و سؤال» آغاز می شود، از «هجرت و آزمون» می گذرد و به «امامت و مسئولیت برای دیگران» می انجامد.

پیشینه تحقیق

موضوع حضرت ابراهیم (ع) در قرآن از زوایای متعدد بررسی شده، پژوهش های موجود را می توان در چند دسته طبقه بندی کرد:

الف) تحلیل شخصیت حضرت ابراهیم (ع) در تفاسیر

در کتب تفسیر مانند المیزان، نمونه، کشاف و... ابعاد شخصیتی ابراهیم (ع) بسیار ستوده شده است؛ از جمله مرحله جستجوگری و برهان توحیدی در آیاتی مانند «وَكَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ...» (انعام: ۷۵-۷۹) که به تفصیل به سیر فکری حضرت ابراهیم از پرستش ستاره، ماه و خورشید تا رسیدن به توحید پرداخته شده است. مفسران از این مرحله به عنوان «تکامل عقلی» و «جدال احسن» یاد کرده اند؛ همچنین داستان بت شکنی و انداخته شدن در آتش (انبیاء: ۵۱-۷۰) و آزمون ذبح حضرت اسماعیل (صافات: ۱۰۷-۱۰۰) که نشان دهنده «ثبات قدم» در مسیر توحید است.

ب) تفسیر تربیتی شخصیت های قرآنی

پژوهش هایی که با رویکرد تربیتی به شخصیت های قرآنی پرداخته اند، به طور عموم به استخراج اصول و روش های تربیتی از داستان های انبیا اهتمام داشته اند. از جمله می توان به پایان نامه حسین عبدالله زاده حمیرانی، (۱۳۹۴) با عنوان «بررسی نکات تربیتی در داستان حضرت ابراهیم در قرآن (با تأکید بر استلزامات تربیتی آن در آموزش باز و از دور)» به راهنمایی محمد رضا سرمدی به بررسی نکات تربیتی داستان حضرت ابراهیم در قرآن می پردازد و نیز پایان نامه ای با عنوان «تحلیل داستان دعوت حضرت ابراهیم (علیه السلام) در قرآن کریم با رویکرد تربیتی» اثر سید محمد دلبری (۱۳۸۷) به راهنمایی عباس مصلائی پور اشاره کرد. اما با وجود پژوهش های متعدد در زمینه قصص قرآنی، کمتر به تحلیل تربیتی مراحل تحول شخصیت حضرت ابراهیم بر اساس ترتیب نزول پرداخته شده است. مقاله حاضر با تأکید بر «الگوی جستجوگر تا امامت»، درصدد است نشان دهد که چگونه قصه ابراهیم (ع) می تواند الگویی عینی برای «برنامه ریزی تربیت دینی در ادوار مختلف زندگی» باشد.

مبانی نظری و چارچوب مفهومی

مفهوم شخصیت‌پردازی در قرآن

شخصیت‌پردازی^۱ به فرایندی گفته می‌شود که نویسنده در آن، با استفاده از توصیف و نمایش اعمال، رفتارها و درون‌مایه‌های شخصیت‌های داستان، ابعاد گوناگون شخصیتی آن‌ها را برای مخاطب روشن و قابل درک می‌سازد (میرصادقی، ۱۳۶۷: ۱۹۳-۱۸۷). به عبارت دیگر، شخصیت‌پردازی یعنی بازتاب دادن ویژگی‌های درونی و بیرونی شخصیت‌های داستان و معرفی آن‌ها به خواننده. شخصیت‌پردازی در قرآن، فرایندی است که خداوند به‌عنوان نویسنده متعال، با استفاده از تکنیک‌های ادبی، ابعاد درونی و بیرونی شخصیت‌های داستانی را به تصویر می‌کشد و ابعاد شخصیتی آنان را برای مخاطب روشن می‌کند. در قرآن، این تکنیک نه برای سرگرمی، بلکه برای هدایت، عبرت‌آموزی و ارائه الگوهای سعید و شقی به کار رفته است. هدف اصلی از ذکر داستان‌ها، ارائه الگوهای زندگی انسان‌هاست؛ پیامبران به عنوان کامل‌ترین اسوه‌ها و مخالفان آنان به عنوان ترسیم‌کنندگان انسان‌های تیره‌بخت معرفی می‌شوند. بنابراین هدف از این شخصیت‌پردازی، انتقال پیام‌های تربیتی، اعتقادی و اخلاقی به مخاطب است. (اشرفی و تازی، ۱۳۹۷: ۷؛ هزارخوانی و اشرفی، ۱۴۰۳: ۳۰)

قرآن برای معرفی الگوهای تربیتی از روش «شخصیت‌پردازی پویا» استفاده می‌کند؛ به این معنا که صفات و رفتار شخصیت‌ها در بستر زمان و رویدادهای مختلف به تدریج آشکار می‌شود. در مورد حضرت ابراهیم (ع) این فرایند با توصیف مراحل سنی و آزمون‌های خاص هر دوره همراه است.

سیر نزول و تربیت تدریجی

ترتیب و شکل فرود آمدن یکصدوچهارده سوره، یا همان ترتیب نزول طبیعی و تدریجی سوره‌ها را در دو دسته می‌توان بحث کرد: ترتیب نزول سوره‌ها و ترتیب نزول آیات (بهجت پور، ۱۴۰۳: ۳۷). نقش نزول تدریجی آیات و سوره بر هدایت و تربیت مردم و جامعه است. قرآن در طول بیست و سه سال؛ حسب مصالح و شرایط فرود آمده است. در هر زمانی به میزان نیاز در هنگامه‌ها و حوادث نازل شده است (بهجت پور، ۱۳۹۹: ۱۳۷). ترتیب نزول آیات نشان می‌دهد که قرآن مفاهیم تربیتی را متناسب با ظرفیت مخاطب و در مراحل زمانی متفاوت نازل کرده است. (شخصیت ابراهیم (ع) از «جستجوگر» در اوایل بعثت تا «امام امت» در اواخر نزول سیر می‌کند. این تدریج با مراحل سنی زندگی ابراهیم (ع) هماهنگی قابل توجهی دارد.

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نوع کیفی با روش تحلیل محتوای مضمونی است. جامعه آماری، تمام آیات مرتبط با حضرت ابراهیم (ع) در قرآن است. برای شناسایی ترتیب نزول، جدول پیشنهادی محمدهادی معرفت (ره) در التمهید و عبد‌الکریم بهجت پور در همگام با وحی که حاصل پژوهش، تحلیل و تطبیق گزارش‌های روایی و تاریخی مختلف ترتیب نزول است (بهجت پور، ۱۳۹۰: ص ۱۱۹)، مبنا قرار گرفته است. داده‌ها با مراجعه به تفاسیر گردآوری و تحلیل شده‌اند. آیات به دو دسته مکی و مدنی تقسیم و برای هر دوره ویژگی‌های شخصیتی و کاربردهای تربیتی استخراج شده است.

در این پژوهش، برای تنظیم ساختار، خلاصه‌نویسی، ترسیم جدول و ویراستاری متن از مدل زبانی هوش مصنوعی (Pro ۴DeepSeek V) استفاده شده است.

فرآیند شخصیت‌پردازی قرآن از ابراهیم (ع) در دوره مکی

شخصیت حضرت ابراهیم (ع) در قرآن کریم نقشی محوری و بی‌بدیل دارد؛ به گونه‌ای که از او به عنوان امت یا خلیل خدا یاد شده و الگویی تمام‌عیار برای مؤمنان معرفی گردیده است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۷/ ۲۹۹). آنچه مطالعه سیر نزول آیات مرتبط با ابراهیم (ع) را حائز اهمیت می‌کند، تحول تدریجی در سبک، محتوا و هدف شخصیت‌پردازی ایشان در بستر زمانی دعوت نبوی است. آیات مکی، که در فضای مبارزه با شرک و تثبیت اصول توحیدی نازل شده‌اند، حضرت ابراهیم را به عنوان مجادل و بت‌شکنی تنها در برابر قوم خود معرفی می‌کنند (انبیاء: ۵۸-۶۷؛ شعراء: ۶۹-۸۹).

مراحل و ویژگی‌های شخصیت ابراهیم (ع) در سیر نزولی آیات مکی

جدول ۱. ویژگی‌های شخصیت ابراهیم (ع) در سیر نزولی آیات مکی

مرحله	ترتیب نزول	سوره‌ها (با ترتیب نزول)	ویژگی محتوایی شخصیت‌پردازی ابراهیم (ع)	نمونه آیات
مرحله اول (دعوت نرم و پنهانی)	۱ تا ۳۰	اعلی (ترتیب ۸) نجم (ترتیب ۲۳)	اشاره کوتاه و اجمالی به حضرت ابراهیم؛ تأکید بر وفاداری به عهد (نجم) و وجود صف ابراهیم (اعلی).	اعلی: ۱۹؛ نجم: ۳۷
مرحله دوم (دعوت علنی و نخستین درگیری‌ها)	۳۱ تا ۶۰	مریم (۴۴) شعراء (۴۷) هود (۵۲) حجر (۵۴) انعام (۵۵) صافات (۵۶)	شکل‌گیری شخصیت مبارز و جستجوگر: بت‌شکنی، مناظره با مشرکان، استدلال توحیدی (داستان ستاره، ماه، خورشید)، دعوت با آرامش و حلم (گفتگو با آزر)، مهمان‌دوستی، جدال برای نجات قوم لوط، مشاهده ملکوت، صبر در برابر آتش.	مریم: ۴۱-۵۰؛ شعراء: ۶۹-۸۹؛ هود: ۶۹-۷۶؛ انعام: ۷۴-۸۳؛ صافات: ۸۳-۱۱۱
مرحله سوم (فشار شدید، تحریم شعب ابی‌طالب و هجرت به حبشه)	۶۱ تا ۷۰	شوری (۶۲) زخرف (۶۳) ذاریات (۶۷) نحل (۷۰)	شخصیت ابراهیم به عنوان «امت» و «اسوه» در برائت از مشرکان معرفی می‌شود. تأکید بر وحدت دین الهی، اعلام بی‌زاری از بت‌ها، مهمانان فرشتگان و پیروی از ملت حنیف. تقویت روحیه مؤمنان در برابر فشار مشرکان.	شوری: ۱۳؛ زخرف: ۲۶؛ ذاریات: ۲۴-۲۷؛ نحل: ۱۲۰-۱۲۳
مرحله چهارم (اواخر مکه، آماده‌سازی برای هجرت)	۷۱ تا ۸۶	ابراهیم (۷۲) انبیاء (۷۳)	بلوغ شخصیت ابراهیم در مقام «دعوت جهانی» و «تسلیم مطلق»: «دعا برای امنیت و روزی، نجات از آتش، بت‌شکنی در معبد، اعطای «رشد» از پیش، درخواست نشانه معاد برای اطمینان قلب. فضای پایانی مکه، نیاز به الگوی استقامت و امید به نصرت الهی.	

الف) مرحله اول: دعوت نرم و پنهانی؛ (ترتیب ۸ تا ۲۳)

در نخستین سوره‌های مکی، تنها اشاره‌ای کوتاه به حضرت ابراهیم (ع) شده است. در سوره «اعلی» (نوزدهمین سوره نازل شده) به «صُحُفِ اِبْرَاهِیمَ وَ مُوسَى» اشاره می‌شود (اعلی: آیات ۱۸-۱۹) و در «نجم» به وفاداری حضرت ابراهیم به عهد الهی (نجم: ۳۷). این مرحله جنبه زمینه‌سازی دارد و شخصیت ابراهیم (ع) را به عنوان یک پیامبر الگو معرفی می‌کند.

(ب) مرحله دوم: دعوت علنی و نخستین درگیری‌ها؛ (ترتیب ۳۸ تا ۵۶)

اوج شخصیت‌پردازی حضرت ابراهیم در سوره‌های مکی میانی است. در این دوره (سال‌های ۴ تا ۸ بعثت) که دعوت علنی شده و مشرکان به شدت مخالفت می‌کنند، قرآن ابراهیم(ع) را به عنوان مبارز توحیدی به تصویر می‌کشد: بت‌شکنی، مناظره با نمرد، استدلال با ستاره‌پرستان، صبر در آتش(طبری، ۱۹۶۷: ج ۹/ ص ۳۴۲). همچنین صفات «حلیم»، «اواه»، «منیب» و «صدیق» برجسته می‌شوند (طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۵/ ص ۲۷۵). هدف، الگوسازی برای مؤمنان در برابر فشارهای اجتماعی است.

(پ) مرحله سوم: فشار شدید، تحریم شعب ابی‌طالب و هجرت به حبشه؛ (ترتیب ۶۲ تا ۷۰)

در سال‌های تحریم شعب ابی‌طالب و هجرت به حبشه، قرآن بر برائت جستن ابراهیم (ع) از مشرکان و وحدت دین انبیا تأکید دارد. حضرت ابراهیم به عنوان «امت» (نحل: ۱۲۰) معرفی می‌شود و دین او «اسلام» خوانده می‌شود. این مرحله، هویت مستقل مؤمنان را در برابر مشرکان، یهود و نصاری تقویت می‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ج ۱۸/ ص ۲۷).

(ت) مرحله چهارم: اواخر مکه، آماده‌سازی برای هجرت؛ (ترتیب ۷۲ تا ۷۳)

در آستانه هجرت، سوره‌های «ابراهیم» و «انبیاء» تصویری از تسلیم مطلق و دعای خالصانه ابراهیم(ع) ارائه می‌دهند. حضرت ابراهیم برای نسل خود دعا می‌کند (ابراهیم: ۳۷)، از آتش نجات می‌یابد (انبیاء: ۶۹) و درخواست نشانه معاد برای آرامش قلب دارد. این مراحل، مؤمنان را برای ترک وطن و هجرت آماده می‌سازد که خود آزمونی بزرگ است. تقسیم چهارمرحله‌ای فوق نشان می‌دهد که شخصیت‌پردازی قرآن از حضرت ابراهیم (ع) در سوره‌های مکی، تدریجی و متناسب با مقتضیات هر دوره از دعوت نبوی است:

ابتدا معرفی اجمالی،
سپس مبارزه علنی با شرک،
آنگاه برائت و وحدت دین،
و نهایتاً تسلیم و دعا برای آینده.

تحلیل تربیتی مراحل چهارگانه شخصیت ابراهیم (ع) در آیات مکی**مرحله اول: زمینه‌سازی معرفتی (ترتیب نزول ۸ تا ۲۳)**

بر اساس تحلیل سیر نزول، سوره‌های اعلی و نجم هر دو در اوایل دوره مکی نازل شده‌اند. در این دوره، محور اصلی دعوت، تثبیت اصول توحید، معاد، نبوت و نیز مبارزه با فرهنگ شرک و بت‌پرستی بود(طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۹/ ۴۳-۴۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۴۵۶/۲۲). اشاره به حضرت ابراهیم در این دو سوره، به عنوان یک الگوی تربیتی تمام‌عیار برای پیامبر اسلام (ص) و پیروانش، در دو بستر متفاوت اما مکمل طراحی شده است. در ادامه به بررسی مؤلفه‌های تربیتی مستخرج از آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع) در این دو سوره می‌پردازیم:

الف) سوره اعلی (ترتیب نزول ۸): بنیان‌گذاری تقوای عمل

این سوره با نام «سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى» آغاز می‌شود و فضایی سرشار از تسبیح و تقدیس خداوند حاکم است. در انتهای سوره، پس از بحث پیرامون ترجیح آخرت بر دنیا (آیات ۱۶-۱۷)، به کتب آسمانی پیشین اشاره می‌شود.

آیه «صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ ۖ اٰلِیٰۙ: ۱۹» بعنوان آیه کلیدی در جایگاه نتیجه گیری از مباحث پیشین (دنیاستیزی و آخرت گرایی) قرار گرفته است. پیام تربیتی آن این است که دین، سلسله ای واحد و پیوسته است و اهداف ابراهیم (ع) با هدف نهایی دعوت اسلامی تفاوتی ندارد (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۹/۷۳). بدین ترتیب، مؤمن می آموزد که برنامه تربیتی انبیا در طول تاریخ، خط سیری یکسان داشته است؛ اشاره به «صُحُف» بر لزوم تمسک به متون وحیانی به عنوان دستورالعمل تربیت تأکید دارد (طبرسی، ۱۳۷۲: ۹/۲۷۲). قرآن با یادآوری این صحف، به مخاطبان می فهماند که شخصیت ابراهیم (ع) در همان منابع اولیه نیز الگو بوده است. گرچه این آیه مستقیماً به حضرت ابراهیم اشاره ندارد، سیاق آیات قبل (آیات ۱۴-۱۵) که به رستگاری و تزکیه اشاره می کنند، با هدف بعثت انبیا که تزکیه است، گره می خورد. در منطق قرآن، ابراهیم (ع) نماد تحقق همین تزکیه بود؛ کسی که نفس را از شرک و آلودگی ها پاک کرد تا به مقام خلیل اللهی رسید، وی نماد کسی است که دعوت به آخرت گرایی و پاکی را در عمل تحقق بخشید.

ب) سوره نجم (ترتیب نزول ۲۳): اثبات سعه صدر و وفاداری به عهد

سوره نجم که با سوگند به ستاره آغاز می شود، به اوج مبارزه با بت پرستی و خرافات جاهلی مانند: فرشته ها را دختر خدا دانستن می پردازد (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲۰/۴۵۰). در بخش پایانی آن، برای اثبات درستی دعوت پیامبر اسلام (ص) و تکذیب کافران، به سراغ دو پیامبر اولوالعزم می رود: موسی و ابراهیم علیهم السلام.

در آیه «وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى» (نجم: ۳۷) واژه «وَفَّى» به صورت مبالغه آمیز به معنای کامل ترین درجه وفاداری است. تربیت قرآنی در این آیه، وفاداری به عهد با خدا را ملاک ارزشمندی معرفی می کند. مفسران گفته اند این وفا شامل وفای به عبودیت، رسالت، تبلیغ دین و پایداری بر توحید در سخت ترین شرایط می شود؛ این آیه در سوره نجم نازل شد تا به مسلمانان بگوید که ابراهیم (ع) نیز مانند شما مورد اذیت و آزار مشرکان قرار گرفت و از خانه و کاشانه اش هجرت کرد، اما وفا نموده و عقب نشینی نکرد (قرائتی، ۱۳۸۸: ۹/۳۳۰). این تسلی خاطری برای مسلمانان مکه است که در فشار شدید اقتصادی و اجتماعی بودند. در تفاسیر، «وفا» به معنای انجام تمام دستورات الهی است. بر اساس برخی روایات، ابراهیم (ع) ده ویژگی برجسته داشت که هفت مورد آن مربوط به سجایای اخلاقی مانند حلم، تضرع و... و سه مورد مربوط به اعمال ظاهری بود. این نشان می دهد تربیت اسلامی باید جامع نگر باشد؛ باطن را با اخلاق و ظاهر را با عبادت زیبا سازد.

آیات قبل از این بخش (آیات ۲۸-۲۹) به شدت پیروی از ظن و گمان را مذمت می کنند. در مقابل، معرفی ابراهیم (ع) به عنوان «وفی» نشان می دهد (نجم: ۳۷؛ ممتحنه: ۴) که معرفت حقیقی، نه پیروی از خرافات بلکه نتیجه عمل صالح و تسلیم محض بودن در برابر وحی است. ابراهیم (ع) در برابر بت پرستان خرافی قومش، تنها به وحی الهی تکیه کرد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۲۲/۵۴۸).

مرحله دوم: شکل گیری شخصیت مبارز و جستجوگر (ترتیب نزول ۴۴ تا ۵۶)

بر اساس رویکرد تفسیر تنزیلی، شخصیت حضرت ابراهیم در (ترتیب نزول ۳۸ تا ۵۶)، سیری تکاملی و هدفمند را طی می کند. این مسیر، از جستجوی هدایت آغاز می شود، با مبارزه و استدلال در برابر بت پرستی و خودکامگی قدرت های حاکم تداوم می یابد و نهایتاً در مقام تسلیم محض و بندگی خالصانه به اوج خود می رسد که بدین شرح می باشد:

الف) سوره مریم (ترتیب نزول ۴۴): چهره نرم و رحمانی جستجوگر حق

پس از ترسیم بنیان های فکری، سوره مریم چهره ای عاطفی تر از ابراهیم (ع) را به تصویر می کشد. در اینجا نیز داستان با دعوت پدر (عمویش آزر) گره خورده اما رویکرد، دلسوزانه و همراه با لطافت است: (قطب، ۱۴۲۵ق: ۴/۲۳۱۲) «ای پدر! چرا چیزی را می پرستی که نه می شنود و نه می بیند و هیچ نیازی را از تو برطرف نمی کند؟ ای پدر! من از آن بیم دارم که عذابی از سوی [خدای] رحمان به تو رسد و تو دوستدار و پیرو شیطان باشی» (آیات ۴۵-۴۶). پاسخ تند پدر (تهدید به سنگسار و طرد)، زمینه را برای

شکل‌گیری شخصیت مهاجر فراهم می‌کند. حضرت ابراهیم با آرامش از آنان کناره می‌گیرد و هجرت را پیشه می‌کند (شاه‌العظمی، ۱۳۳۴: ۸/۱۸۸).

ب) سوره شعراء (ترتیب نزول ۴۷): احتجاج علنی و مبارزه با ذهنیت تقلیدی

سوره شعراء با نقل منسجم‌ترین گزارش از گفتگوی حضرت ابراهیم با قومش، شخصیت او را در مقام یک مناظره‌گر قهار به تصویر می‌کشد (آیات ۶۹-۸۲). او با منطقی استوار، ابتدا بطلان بت‌پرستی را اثبات می‌کند (این بت‌ها چه فایده‌ای دارند؟)، سپس به معرفی خدای یگانه و صفات او می‌پردازد. این روش، الگویی عملی برای پیامبر (ص) در چگونگی محاجه با مشرکان مکه بود (طبری، ۱۹۶۷م: ۱۷/۵۸۹). اوج مبارزه در این سوره، تبری جستن کامل ابراهیم (ع) از معبودهای دروغین و اعلام دشمنی با آنها تا زمان ایمان آوردنشان به خدای یگانه است.

پ) سوره هود (ترتیب نزول ۵۲): ترس وجودی و چهره بشری مبارز

در این سوره، شخصیت حضرت ابراهیم از یک مناظره‌گر شکست‌ناپذیر، به انسانی با عواطف بشری عمیق تبدیل می‌شود. گزارش مفصل میهمانی فرشتگان و بشارت به اسحاق (آیات ۶۹-۷۳) با واکنش انسانی او به خبر عذاب قوم لوط گره می‌خورد: «چون ترس و بیم از ابراهیم برفت و بشارت به او رسید، با ما درباره قوم لوط به مجادله (بحث و گفتگو برای دفع عذاب) برخاست» (آیه ۷۴). شخصیت مبارز ابراهیم (ع) در اینجا در هیئت یک واسطه شفیق ظاهر می‌شود که حتی برای قومی گنهکار با خداوند به گفتگو می‌پردازد. این امر، رحمت و رأفت او را در عین صلابت در توحید به تصویر می‌کشد.

ت) سوره حجر (ترتیب نزول ۵۴): زمینه‌چینی برای مبارزه نرم

سوره حجر به صورت گذرا به ماجرای میهمانان ناشناس حضرت ابراهیم (فرشتگان) و بشارت فرزند به او اشاره دارد (آیات ۵۱-۶۰). گرچه این سوره مستقیماً به مبارزه طلبی نمی‌پردازد، اما نشان‌دهنده مقام والای او نزد خداوند است که شایسته دریافت چنین بشارتی شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۱/۹۹؛ قرائتی، ۱۳۸۸: ۴/۴۶۵). این روایت کوتاه، حلقه‌ای است برای اتصال به داستان جامع‌تر و مفصل‌تر این دیدار در سوره هود.

ث) سوره انعام (ترتیب نزول ۵۵): جستجوگری عقلانی و پایه‌ریزی مبارزه فکری

در این سوره، شاهد آغاز شکل‌گیری شخصیت جستجوگر ابراهیم (ع) بر پایه فطرت سلیم هستیم. خداوند به او «رشد» و هدایت عطا کرده بود و مسیر تکامل او با مشاهده و تأمل در آفرینش و استدلال عقلی علیه شرک آغاز می‌شود: (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ج ۷/ص ۱۶۹؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۵/۳۰۷) «و این‌گونه ملکوت آسمان‌ها و زمین را به ابراهیم نشان دادیم تا از اهل یقین گردد/ آیه ۷۵» (طبرسی، ۱۳۷۲: ۸/۱۵۰؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۷/۱۵۴). نقطه اوج این سوره، پایه‌گذاری مبارزه فکری است؛ برخورد قاطع با پدر و قوم بت‌پرست (آیات ۷۴-۸۳) و اعلام براءت آشکار از شرک: «من روی خود را به سوی کسی که آسمان‌ها و زمین را آفرید، یکتا و حق‌گرا گردانیدم و از مشرکان نیستم/ آیه ۷۹» (ابن کثیر، ۱۴۱۹ق: ۳/۲۶۱؛ سید قطب، ۱۴۲۵ق: ۲/۱۱۴۰). حضرت ابراهیم به عنوان الگوی توحید، به پیامبر (ص) معرفی می‌شود تا راه مقابله با مشرکان را بیاموزد.

ج) سوره صافات (ترتیب نزول ۵۶): اوج مبارزه در میدان تسلیم و عبودیت

در آخرین سوره از این مجموعه بر اساس ترتیب نزول، شخصیت ابراهیم (ع) به اوج کمال خود می‌رسد؛ جایی که جستجوگری و مبارزه در مقام تسلیم و بندگی خالصانه تبلور می‌یابد. سوره با «قلب سلیم» او آغاز می‌شود (آیات ۸۳-۸۴)، سپس ماجرای بت‌شکنی و محاکمه در آتش (آیات ۸۵-۹۸) را به عنوان اوج مبارزه عملی روایت می‌کند. نقطه کانونی این سوره، امتحان بزرگ ذبح فرزند است (آیات ۱۰۲-۱۰۷). ابراهیم جستجوگر و مبارز دیروز، اکنون به چنان درجه‌ای از یقین و تسلیم رسیده که از

بزرگترین آزمون الهی سربلند بیرون می آید. شخصیت او در این سوره، تبلور کامل عبودیت و اخلاص معرفی می شود (سیوطی، ۱۴۰۴ق: ۵/ ۲۷۸).

مرحله سوم: برائت و هویت یابی (ترتیب ۶۲ تا ۷۰)

برای استخراج "شاخص های تربیتی" از دل آیات، صرفاً خواندن متن کافی نیست، بلکه چینه تاریخی نزول آنها یک ضرورت روش شناختی است (زرکشی، ۱۴۱۰ق: ۱/ ۱۹۳-۱۹۵). ابراهیم (ع) در قرآن یک شخصیت ایستا نیست (قطب، ۱۴۲۵ق: ۲/ ۹۸۸-۹۹۰)؛ بلکه قرآن در طول ۲۳ سال نبوت پیامبر (ص)، در هر مقطع، بعدی خاص از شخصیت او را متناسب با نیازهای تربیتی جامعه نوپید اسلامی به نمایش گذاشته است. بررسی این آیات بر اساس ترتیب نزول، نشان می دهد که خداوند چگونه مراحل دعوت، استقامت، هجرت و امامت را از طریق روایت ابراهیم (ع) آموزش داده است.

الف) سوره شوری (ترتیب نزول ۶۲): محوریت وصایت و وحدت دین

سوره شوری شصت و دومین سوره نازل شده و هم دوره با سوره زخرف و در آستانه هجرت است (معرفت، ۱۳۸۰: ۱/ ۱۴۸)؛ مؤلفه تربیتی آیه «شَرَعَ لَكُم مِّنَ الدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ»/ شوری: ۱۳ «سلسله نبوت» می باشد؛ ابراهیم در این آیه، حلقه ای از یک زنجیره طلایی دعوت معرفی می شود (فخر رازی، ۱۴۲۰ق: ۲۷/ ۱۶۶). شاخص تربیتی آن، تأکید بر تداوم راه انبیاء است؛ درواقع دین ابراهیم دین جدیدی نیست، بلکه همان «اقامه دین و عدم تفرقه» است و درس تربیتی برای جامعه پیامبرخاتم این بود که فشارهای روانی باعث نشود مسلمانان احساس تنهایی کنند؛ آنها ادامه دهنده راه نوح و ابراهیم (علیهم السلام) هستند.

ب) سوره زخرف (ترتیب نزول ۶۳): اعلام برائت و گسست فکری

سوره زخرف شصت و سومین سوره نازل شده می باشد و فضای آن مجادلات شدید با مشرکان قریش در مورد ارزش های جاهلی است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۱۸/ ۹۴) مؤلفه تربیتی آیه «وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ إِنَّنِي بَرَاءٌ مِّمَّا تَعْبُدُونَ»/ زخرف: ۲۶: گسست از باطل و صراحت در عقیده می باشد بدین معنا که ابراهیم نمی گوید «نظر من این است»، بلکه می گوید «من بیزارم». این یک مرکزگی اعتقادی است (بهجت پور؛ همچنین درس تربیتی آن برای نظام تربیت توحیدی این است که پیش از توالی باید تبری صورت گیرد؛ یعنی نمی توان هم خدا را دوست داشت و هم با بت های فکری و اجتماعی ساخت (قرطبی، ۱۳۶۴: ۱۶/ ۷۶).

پ) سوره ذاریات (ترتیب نزول ۶۷): الگوی کرامت و امنیت سازی

طبق جداول ترتیب نزول، سوره ذاریات شصت و هفتمین سوره نازل شده است. این سوره در مقطع مبانی دعوت در مکه نازل شده است، زمانی که فشار بر مسلمانان افزایش یافته بود؛ مؤلفه تربیتی آیات مذکور «مهمان نوازی توحیدی» می باشد (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷: ۱۹/ ۳۴۴)؛ بدین شرح که داستان با ورود فرشتگان بر ابراهیم (ع) و سلام آنان شروع می گردد و پاسخ حضرت ابراهیم صلح، امنیت و ایجاد فضای امن روانی حتی برای غریبه ها است (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶ق: ۲۷/ ۳۲۴). عبارت «فَمَا لَبِثَ أَنْ جَاءَ بِعِجْلٍ حَنِيفٍ»/ هود: ۶۹ سرعت در خدمت را نشان می دهد؛ حضرت ابراهیم به سرعت و بدون فوت وقت، بهترین پذیرایی (گوساله بریان) را فراهم کرد (قرشی، ۱۳۷۷: ۱۰/ ۳۴۲). این اطعام صرفاً یک کنش اخلاقی نیست، بلکه یک کنش اعتقادی برای تکریم بندگان خداست و درس تربیتی آن عبارت است از اینکه در اوج بت پرستی مکه، ابراهیم (ع) الگوی عملی حنیف بودن و عبادت خدا در بستر خدمت به خلق را نشان می دهد (مغنیه، ۱۴۲۴ق: ۷/ ۱۴۸).

(ت) سوره نحل (ترتیب نزول ۷۰): اسوه بودن در امت سازی

سوره نحل طبق ترتیب نزول، هفتادمین سوره می باشد و در دوران سخت محاصره اقتصادی در شعب ابی طالب نازل شده است (سیوطی، ۱۴۰۴ ق: ۴/ ۱۳۴). این سوره به دنبال تثبیت هویت اُمتی مسلمانان بود؛ مؤلفه تربیتی آن امت واحده می باشد بدین معنا که خداوند در آیه ۱۲۰، ابراهیم را به تنهایی یک «اُمت» معرفی می کند «إِنِّ اِبْرَاهِیْمَ كَانَ اُمَّةً» (نحل: ۱۲۰). این یعنی تجمیع همه فضایل انسانی در یک شخصیت؛ همچنین این آیات در زمانی نازل شد که مسلمانان در شعب، هویت جمعی خود را از دست می دادند. قرآن به آنها یادآوری می کند که یک نفر (ابراهیم) می تواند معادل یک ملت باشد، به شرطی که حنیف و شاکر بماند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۴/ ۶۷).

مرحله چهارم: تسلیم و دعای خالصانه (ترتیب ۷۲ تا ۷۳)

بررسی آیات مربوط به حضرت ابراهیم در سوره های ابراهیم و انبیاء، با در نظر گرفتن سیر نزول قرآن (معرفت، ۱۳۸۶: ص ۱۲۶)، مجموعه ای غنی از مؤلفه های تربیتی را آشکار می سازد. این دو سوره که هر دو مکی هستند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۴/ ۲۷۹)، در بستر دعوت پیامبر اسلام (ص) به توحید نازل شده اند و داستان ابراهیم (ع) را به عنوان الگویی برای استقامت و دعوت منطقی ارائه می دهند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۳/ ۴۰۲). چارچوب سیر نزول به ما کمک می کند تا تحول خطاب قرآنی و تأکید آن بر روش های تربیتی مشخص را درک کنیم (قرائتی، ۱۳۸۳: ۵/ ۲۱۰).

(الف) سوره ابراهیم (ترتیب نزول ۷۲): تثبیت پایه های ایمان و شکرگزاری

این سوره با فضایی آکنده از تهدید و انداز، برای تثبیت قلبی مؤمنان نازل شده است. دعا های ابراهیم (ع) در این سوره، الگویی از تربیت نسل موحد ارائه می دهد که مملو از شکر و یادآوری نعمت های الهی است؛ مانند اسکان فرزندان در وادی غیر ذی زرع و امنیت بخشیدن به آنها. این دعاها خود یک روش آموزشی است که همان یادآوری نعمت ها برای زنده نگه داشتن حس شکر و بندگی می باشد. این همان روش تذکر است که در تفاسیر به عنوان یک اقدام تربیتی برای زدودن غفلت و ایجاد انگیزه درونی معرفی شده است. درحقیقت دغدغه ابراهیم (ع) برای ایمان و امنیت نسل آینده «وَاجْنُبْنِی وَبَنِیَّ اَنْ نَّعْبُدَ اِلٰهًا سِوَاکَ» (ابراهیم: ۳۵) یک درس تربیتی بزرگ است؛ این آیه نشان می دهد که مربی الهی نه تنها به وضعیت موجود، بلکه به سلامت معنوی نسل های بعد نیز می اندیشد و برای آن برنامه دارد (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۲/ ۹۶).

(ب) سوره انبیاء (ترتیب نزول ۷۳): روشنگری و مقابله استدلالی با شرک

این سوره در شرایطی نازل شد که پیامبر (ص) با فشارهای مشرکان مکه مواجه بود و داستان ابراهیم (ع) به عنوان الگویی از ایستادگی در برابر بت پرستی ارائه شده است. اولین و بنیادی ترین مؤلفه تربیتی، اعطای رشد یا قدرت تشخیص حق از باطل از جانب خداوند به ابراهیم (ع) در سنین جوانی است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۳/ ۴۲۷). این نکته می رساند که اساس تربیت دینی، نه صرفاً انتقال اطلاعات، بلکه پرورش قوه تشخیص و بصیرت درونی است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳/ ۱۲۱). به کارگیری واژه رشد نشان دهنده یک شایستگی ذاتی است که خداوند آن را تشخیص داد: «وَكُنَّا بِهٖ عَالَمِیْنَ / انبیا: ۵۱»؛ در واقع ابراهیم (ع) با پرسشی استفهامی و در عین حال تقبیح آمیز، وجدان خفته قومش را هدف می گیرد: «مَا هَذِهِ التَّمَاثِیْلُ الَّتِی اَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ» (انبیا: ۵۲). این روش تربیتی بر ایجاد تردید منطقی در باورهای غلط استوار است. در ادامه، اقدام عملی او در شکستن بت ها، یک نمایش بصری و تکان دهنده برای اثبات بی قدرتی معبودهای دروغین است. (قطب، ۱۴۲۵ ق: ۴/ ۲۳۸۵) تاکتیک قرار دادن تبر بر دوش بت بزرگ (آیه ۶۳) یک مانور آموزشی هوشمندانه است که خداپنداری بت ها را با زبان خود بت ها به سخره می گیرد و به تعبیری، یادگیری از طریق موقعیت های چالش برانگیز است؛ هنگامی که قومش او را به سخره گرفتند، پاسخ ابراهیم (ع) قاطع و صریح بود: «بَلْ رَبُّکُمْ رَبُّ

السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ...» (انبیاء: ۵۶). این استقامت در بیان حقیقت، مؤلفه‌ای کلیدی در تربیت دینی است که بر شجاعت اخلاقی در برابر فشارهای اجتماعی تأکید دارد (قرائتی، ۱۳۸۸: ۵ / ۴۶۰).

فرآیند شخصیت‌پردازی قرآن از ابراهیم (ع) در دوره مدنی

آیات مدنی با تغییر فضای جامعه اسلامی از دفاع به تشکیل حکومت، ابعاد تازه‌ای از شخصیت ابراهیم (ع) را به نمایش می‌گذارند: او نه تنها پیامبری باورمند، بلکه قانون‌گذار، بنیان‌گذار آیین حنیف و دعوت‌کننده به وحدت امتی است که احکام عملی مانند قبله، حج و ابراهیمی‌خواندن مؤمنان حول محور او شکل می‌گیرد. دسته‌بندی سوره‌های مدنی حاوی این آیات، از سوره بقره گرفته تا حج و ممتحنه، گویای آن است که شخصیت‌پردازی ابراهیم (ع) در مدینه کارکردی اجتماعی، سیاسی و شرعی پیدا می‌کند.

مراحل و ویژگی‌های شخصیت ابراهیم (ع) در سیر نزولی آیات مدنی

جدول ذیل بر آن است تا با تکیه بر اصل سیر نزول، تحول کارکردهای شخصیتی ابراهیم (ع) را در سوره‌های مدنی تبیین کند و نشان دهد چگونه قرآن از تاریخ یک پیامبر، الگویی برای زیست جمعی امت اسلامی می‌سازد:

جدول ۲. تحول کارکردهای شخصیتی ابراهیم (ع) را در سوره‌های مدنی

مرحله	ترتیب نزول	سوره‌ها (با ترتیب نزول)	ویژگی محتوایی شخصیت‌پردازی ابراهیم (ع)	نمونه آیات
مرحله اول (سال‌های اول و دوم هجرت - استقرار، حکومت و تشریح)	۸۷ تا ۹۲	بقره (۸۷) آل عمران (۸۹) نساء (۹۲)	ابراهیم، بنیان‌گذار امامت، کعبه و حج؛ تأکید بر امامت به عنوان مقام اکتسابی؛ بنای کعبه، مقام ابراهیم، حج، دعا برای امنیت و روزی، استدلال با نمرود، درخواست نشانه معاد	بقره: ۱۲۴-۱۲۷، ۱۳۵، ۲۵۸، ۲۶۰؛ آل عمران: ۶۷-۶۸، ۹۵؛ نساء: ۱۲۵، ۱۶۳
مرحله دوم (سال‌های چهارم تا هفتم هجرت - تقویت جبهه داخلی و مقابله با اهل کتاب)	۹۰ تا ۹۴	احزاب (۹۰) ممتحنه (۹۱) حدید (۹۴)	ابراهیم، اسوه در میثاق و براءت از مشرکان؛ تأکید بر میثاق غلیظ از پیامبران اولوالعزم؛ اسوه بودن ابراهیم در براءت از کفار	احزاب: ۷؛ ممتحنه: ۴؛ حدید: ۲۶
مرحله سوم (سال‌های هفتم تا نهم هجرت - پس از فتح مکه و آماده‌سازی برای حجه‌الوداع)	۱۰۳ تا ۱۱۳	حج (۱۰۳) توبه (۱۱۳)	ابراهیم، مؤسس کعبه و آئین حنیف، و الگوی استغفار مشروط؛ تأکید بر: بنای کعبه، اذن حج، پاک‌سازی بیت‌الله از شرک، تکذیب ابراهیم توسط قومش و تبیین استغفار ابراهیم برای پدر (آزر)	

الف) مرحله اول (استقرار، حکومت و تشریع؛ ترتیب نزول ۸۷ تا ۹۲)

در ابتدای هجرت و تشکیل حکومت در مدینه، قرآن نیازمند قانون گذاری اساسی و تعریف هویت مستقل اسلامی در برابر یهود و نصاری است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۴۸۹/۲). ابراهیم (ع) به عنوان امام، بنیان گذار کعبه و حج معرفی می شود (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱/۴۰۳). مفاهیمی چون امامت که مشروط به پرهیز از ظلم است، مقام ابراهیم، حج و ملت حنیف در این مرحله برجسته می شود (آل عمران: ۶۷). همچنین با یهود و نصاری که ادعای یهودی یا نصرانی بودن ابراهیم (ع) را دارند، به شدت مناظره می شود (فخر رازی، ۱۴۲۰ق: ۴/۳۰).

ب) مرحله دوم (تقویت جبهه داخلی و مقابله با اهل کتاب؛ ترتیب نزول ۹۰ تا ۹۴)

پس از تثبیت نسبی حکومت، قرآن به تحکیم عهد و پیمان با پیامبران و برائت از مشرکان می پردازد. حضرت ابراهیم در ردیف اول العزم قرار می گیرد و میثاقی غلیظ از او گرفته می شود (طوسی، بی تا: ۳۱۹/۸). همچنین در سوره ممتحنه، ابراهیم (ع) به عنوان اسوه حسنه در اعلام برائت از کفار معرفی می شود (ممتحنه: ۴)؛ جز وعده استغفار به آزر که با شرط امید به ایمان بود. سوره حدید نیز یادآوری می کند که نبوت و کتاب در ذریه ابراهیم و نوح علیهم السلام قرار داده شده، اما همه ذریه هدایت یافته نیستند (قرآنی، ۱۳۸۸: ۹/۴۸۸)؛ در حقیقت این هشدار به مسلمانان درباره تبعیت نکردن از اهل کتاب است.

جدول ۳. تقویت جبهه داخلی و مقابله با اهل کتاب

مرحله	رویکرد غالب	کاربرد تربیتی
اول (بقره، آل عمران، نساء)	تشریع و قانون گذاری	امامت به عنوان مقام اکتسابی؛ حج و کعبه به عنوان نماد جامعه توحیدی
دوم (احزاب، ممتحنه، حدید)	عهد و میثاق، برائت از کفار	وفاداری به عهد الهی؛ اسوه بودن در قطع رابطه با مشرکان
سوم (حج، توبه)	تطهیر و قطع نهایی با شرک	پاک سازی بیت الله؛ منع استغفار برای مشرکان حتی بستگان

پ) مرحله سوم (بدنبال فتح مکه و آماده سازی برای حجه الوداع؛ ترتیب نزول ۱۰۳ تا ۱۱۳)

در آستانه فتح مکه و پس از آن، قرآن بر مقدسات توحیدی کعبه، حج و قطع کامل رابطه با مشرکان تأکید دارد. ابراهیم (ع) مأمور به تطهیر بیت الله و اذن حج می شود و اسلام به عنوان «آئین پدرتان ابراهیم» معرفی می گردد (حج: ۷۸). در سوره توبه که پس از فتح مکه و در سال نهم هجرت نازل شده، ضمن اشاره به سرنوشت قوم حضرت ابراهیم که تکذیب کردند، قانون قطعی استغفار نکردن برای مشرکان را تبیین می کند و استغفار ابراهیم (ع) برای آزر را تنها به خاطر وعده ای می داند که پس از روشن شدن دشمنی، از او تبری جست (طنطاوی، ۱۹۹۷م: ۶/۴۱۵).

سه مرحله فوق نشان می دهد که شخصیت پردازی قرآن از حضرت ابراهیم (ع) در سوره های مدنی نیز تدریجی و متناسب با نیازهای حکومتی و اجتماعی است که جدول زیر بطور صریح مبین آن می باشد:

تحلیل تربیتی مراحل سه گانه شخصیت ابراهیم (ع) در آیات مدنی**مرحله اول: تشریع و قانون گذاری (ترتیب ۸۷، ۸۹، ۹۲)**

سوره های بقره، آل عمران و نساء همگی از سوره های مدنی هستند، لذا تصویری که از حضرت ابراهیم ارائه می دهند برای جامعه ای مسلمان نازل شده که نیازمند قانون، هویت سازی و مواجهه با اهل کتاب بوده است؛ در ادامه به مؤلفه های تربیتی و آموزشی از زندگی ابراهیم (ع) با محوریت آیات این سه سوره، مطابق سیر نزولی قرآن می پردازیم:

الف) سوره بقره (ترتیب نزول ۸۷): بنیانگذاری هویت جمعی و الگوی پیشوایی

در آیات ۱۲۴ تا ۱۳۰، خداوند پس از آزمایشهای سخت، ابراهیم(ع) را به پیشوایی مردم برمی گزیند. حضرت ابراهیم این مقام را برای فرزندانش هم درخواست می کند، اما پاسخ می آید که «عهد من به ستمکاران نمیرسد». این گفتگو یک درس کلیدی تربیتی برای مسلمانان مدینه داشت: رهبری و امامت، میراثی خونی و قبیله ای نیست، بلکه بر پایه شایستگی و عدالت استوار است (بحرانی، ۱۳۷۳: ۱/ ۳۱۷). این مفهوم به طور مستقیم شکستن نظام قبیله ای جاهلی و بنیانگذاری نظامی مبتنی بر تقوا را هدف قرار می داد؛ آیه ۱۲۵ به امنیت بخشیدن به کعبه و اقامه نماز در آن اشاره دارد. ساختن کعبه و تطهیر آن، خود یک کنش تربیتی نمادین برای ساختن یک پایگاه توحیدی در مرکز جامعه جدید بود تا هویت دینی حول آن شکل گیرد؛ در آیه ۱۲۸ نیز، ابراهیم و اسماعیل(علیهم السلام) دعا می کنند: «پروردگارا، ما را تسلیم [فرمان] خود گردان» و از خداوند میخواهند که مناسک عبادت را به آنان نشان دهد و توبه شان را بپذیرد.

ب) سوره آل عمران (ترتیب نزول ۸۹): تثبیت بنیان اعتقادی و رد انحصارگرایی

آیه ۶۷ به صراحت اعلام می کند: «ابراهیم نه یهودی بود و نه مسیحی، بلکه حنیفی مسلم بود و از مشرکان نبود». این آیه سنگ بنای یک اصل اساسی در تربیت اعتقادی است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۲/ ۶۰۵). مریبان با این آیه می آموزند که متریبان را نه به قومیت یا گرایش خاص بلکه به اصل دین فراخوانند؛ دعوت به آیین ابراهیمی که قبل از تورات و انجیل بوده، به مسلمانان و اهل کتاب این درس را میداد که حقیقت جویی را به قدمت در تاریخ یک قوم گره زنند (قرائتی، ۱۳۸۸: ۱/ ۵۳۶). این یک روش تربیتی برای ایجاد استقلال فکری در مخاطب است؛ اینکه سند حقانیت یک مسلک، انطباق آن با فطرت و عقل سلیم است.

پ) سوره نساء (ترتیب نزول ۹۲): الگوی عملی در تنظیم روابط خانوادگی و اجتماعی

ذکر ابراهیم(ع) در این سوره، به قوانین پشتوانه ای قدسی و الگویی عملی می بخشد؛ آیه ۱۲۵، ایمان حضرت ابراهیم را به عنوان الگویی که خداوند او را به دوستی برگزیده، معرفی می کند (رشید رضا، ۱۴۱۴ق: ۵/ ۴۳۷). در بستر سوره ای که درباره ارث، ازدواج و حقوق زنان سخن می گوید، این آیه یادآوری می کند که عالی ترین درجه انسانیت، در گرو ایمان و عمل صالح است، نه جنسیت یا نسبت فامیلی. این بینش، نگاه تربیتی به زن و مرد را در نظام حقوقی اسلام از نگاهی صرفاً جنسیتی به نگاهی انسانی و ایمانی ارتقا می دهد (قطب، ۱۴۲۵: ۲/ ۷۶۲).

مرحله دوم: میثاق و برائت (ترتیب ۹۰، ۹۱، ۹۴)

ترتیب نزول سوره های فوق نشان دهنده حرکت از تحکیم بنیانهای جامعه ایمانی در بحران (احزاب) به تنظیم روابط سیاسی- اجتماعی با غیرمسلمانان (ممتحنه) و سپس به فراخوان برای ایمانی ژرف تر و انفاق در آستانه تثبیت حکومت (حدید) است. در این میان، شخصیت ابراهیم(ع) در سوره ممتحنه حضوری پررنگ و الگوساز دارد، اما در سوره های احزاب و حدید، این حضور غیرمستقیم و در قالب مفاهیم مرتبط با میثاق، جهاد و انفاق قابل ردیابی است؛ در ادامه به تحلیل تربیتی هریک از سوره ها می پردازیم:

الف) سوره ممتحنه (ترتیب نزول ۹۰): الگوی تبری و توالی

برجسته ترین اشاره به حضرت ابراهیم(ع) در این سوره، آیات ۴ تا ۶ است. خداوند در این آیات، ابراهیم و همراهانش را اسوه ای نیکو معرفی می کند (طبری، ۱۹۶۷م: ۲۲/ ۵۶۶)؛ مهم ترین مؤلفه تربیتی در آیه ۴ این سوره، اعلام بیزارى از کفر و بت پرستی است. این یک اصل تربیتی در جامعه ای است که در معرض اختلاط و تأثیرپذیری از فرهنگ غیرتوحیدی قرار دارد. این مرزبندی، هویت جمعی مؤمنان را شکل می دهد (قطب، ۱۴۲۵ق: ۶/ ۳۵۴۲). در ادامه آیه، رفتار حضرت ابراهیم با پدرش مطرح می شود که این استثنا نشان دهنده یک اصل تربیتی ظریف است: تفکیک بین موضع اعتقادی و عواطف انسانی (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۱۹/ ۲۳۰). یک مربی

می تواند ضمن رد قاطعانه عمل ناصواب، از دعا و دلسوزی برای هدایت فرد خطاکار دست نکشد؛ لذا آیه با دعای ابراهیم (ع) پایان می یابد: «رَبَّنَا عَلَيْكَ تَوَكَّلْنَا وَإِلَيْكَ أَنَبْنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ».

(ب) سوره احزاب (ترتیب نزول ۹۱): الگوی تسلیم و میثاق

در سوره احزاب، نام ابراهیم (ع) به صراحت ذکر نشده، اما مفهوم میثاق و تسلیم که از ارکان شخصیت قرآنی اوست، تجلی دارد. در آیه ۷، خداوند از میثاق غلیظ با پیامبران، از جمله حضرت ابراهیم یاد نمی کند، اما سیاق آیه در مورد پیمان گیری از پیامبران است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۷ / ۲۱۰). با این حال، روح حاکم بر سوره، یعنی اطاعت محض از خدا و پیامبر (ص) در شرایط دشوار، تداعی بخش مقام امت بودن ابراهیم (ع) است؛ اوج سوره احزاب، داستان جنگ خندق و ایمان استوار مؤمنان است (شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۱۰ / ۴۰۹). این تسلیم و افزایش ایمان در دل سختی، روش تربیتی ابراهیم (ع) را در ذهن تداعی می کند که در برابر آزمون های بزرگ مانند قربانی اسماعیل سر تسلیم فرود آورد.

(پ) سوره حدید (ترتیب نزول ۹۴): انفاق و شکوفایی در تاریخ

حضرت ابراهیم در آیه ۲۶ این سوره ذکر شده است: «وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا وَإِبْرَاهِيمَ وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِمَا النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ...». در اینجا خداوند به ارسال نوح و ابراهیم علیهم السلام و قرار دادن نبوت و کتاب در نسل آن ها اشاره می کند؛ اشاره به نسل ابراهیم (ع) و تداوم نبوت، به مریبان می آموزد که نگاهشان به تربیت، نگاهی تاریخی و نسلی باشد (قراحتی، ۱۳۸۸: ۹ / ۴۸۹). تربیت صحیح، ثمره خود را در نسل ها نشان می دهد؛ سوره حدید با اشاره به آهن و دعوت به انفاق و در عین حال نقد رهبانیت نادرست، یک نظام تربیتی متوازن ارائه می دهد. این همان راه ابراهیم (ع) است که نه زاهد دنیاگریز، بلکه پیامبری سازنده و در عین حال مطیع محض بود (دروزه، ۱۳۸۳: ۹ / ۳۲۹).

مرحله سوم: تطهیر و قطع نهایی با شرک (ترتیب ۱۰۳، ۱۱۳)

بر اساس تحلیل آیات قرآن و با توجه به سیر نزول، شخصیت حضرت ابراهیم در سوره های حج و توبه، الگویی جامع از مؤلفه های تربیتی را به نمایش می گذارد. این دو سوره از ابراهیم (ع) برای شکل دهی به هویت و باورهای جامعه اسلامی بهره می گیرند؛ در ادامه، این مؤلفه ها را به تفکیک سوره بررسی می کنیم:

الف) سوره حج (ترتیب نزول ۱۰۳): ابراهیم؛ بنیان گذار امت و پدر معنوی

در سوره حج حضرت ابراهیم به عنوان سنگ بنای کعبه و بنیان گذار مناسک حج معرفی می شود. مؤلفه های تربیتی در این سفر بر محور ایجاد هویت جمعی و تسهیل در دین استوار است؛ مهم ترین پیام تربیتی در آیه ۷۸ سوره حج بیان شده است. خداوند پس از دستور به جهاد، از "ملت ابراهیم" به عنوان دینی یاد می کند که در آن مشقت و سختی طاقت فرسا قرار داده نشده است. این آیه به مسلمانان می آموزد که پایبندی به اصول دین ابراهیمی، همراه با آسانی و رعایت توان بشری است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۴ / ۵۸۲). این مفهوم برای جامعه ای که تازه از فشارهای طاقت فرسای مکه رها شده، بسیار حیاتی بود.

در همان آیه، عبارت «و شما را برگزید» (اجتباء) مستقیماً به تربیت عزت مدارانه اشاره دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۴ / ۱۸۱). این آیه به مسلمانان شخصیتی تازه می بخشد و آنان را به جای دنباله روی از یهود و نصاری، وارث حقیقی راه ابراهیم (ع) و برگزیدگان خداوند معرفی می کند. این روش تربیتی، انگیزه و اعتماد به نفس لازم برای اقامه نماز و ادای زکات را در آنان ایجاد می کرد.

ب) سوره توبه (ترتیب نزول ۱۱۳): ابراهیم؛ الگوی قاطعیت و برائت از مشرکان

سوره توبه که بدون "بسم الله" آغاز می‌شود، فضایی کاملاً متفاوت و سرشار از اعلان بیزاری از مشرکان دارد. در این سوره، از چهره نرم و پدرا نه حضرت ابراهیم در سوره حج خبری نیست، بلکه از او به عنوان تنها الگوی رفتاری در قبال مشرکان یاد می‌شود. این سوره پس از فتح مکه و در اوج قدرت یابی مسلمانان نازل شد و هدف آن تصفیه کامل اعتقادی جامعه بود. در آیه ۴ سوره ممتحنه، ابراهیم(ع) و همراهانش به عنوان اسوه (الگوی نیکو) معرفی می‌شوند (ابن کثیر، ۱۴۱۹ق: ۸/ ۱۱۶). اما در سوره توبه، رفتار حضرت ابراهیم به صورت ضمنی، سنجه‌ای برای سنجش ایمان قرار می‌گیرد. در آیه ۱۱۴، خداوند استغفار ابراهیم(ع) برای عمویش آزر را به چالش می‌کشد و آن را ناشی از یک وعده قبلی می‌داند و تأکید می‌کند که پس از روشن شدن عداوت آزر با خدا، حضرت ابراهیم از او بیزاری جست. این الگو به مسلمانان می‌آموزد که در عین مهربانی و حلم، در مرزهای اعتقادی، قاطعیت و برائت واجب است. ابراهیم(ع) که خود پدر امت است، نشان می‌دهد که رابطه نسبی (عمو بودن آزر) نباید مانع از تبری جستن از دشمنان خدا شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۸/ ۴۹). این یک مؤلفه تربیتی کلیدی برای مسلمانان مدینه بود که هنوز با خویشاوندان مشرک خود در مکه روبه‌رو بودند. این آیه به آنان یاد می‌دهد که ایمان به خدا، باید بر هر علقه خانوادگی و قبیله‌ای اولویت داشته باشد (قطب، ۱۴۲۵ق: ۶/ ۳۸۱).

نتیجه‌گیری

سیر نزولی قرآن کریم، تصویری پویا و فرایندی از شخصیت حضرت ابراهیم (ع) ارائه می‌دهد که برای الگوسازی تربیتی در مسیر رشد ایمانی و هویتی انسان معاصر، عمیقاً راهگشاست. در ابتدای نزول، حضرت ابراهیم به عنوان الگوی جستجوگر ظاهر می‌شود؛ انسانی حقیقت جو که با ابزار عقل و حس از شرک فراتر رفته و به توحید می‌رسد. این مرحله، الهام بخش دوره حساس سؤال و شکل ساز در نظام تربیت دینی است که در آن فرد از پذیرش تقلیدی به شناخت عقلانی و قلبی عبور می‌کند. در مراحل میانی نزول، ابراهیم(ع) به تدریج به الگوی ساختارشکن بت های درونی و اجتماعی تبدیل می‌شود. بحث با آزر، شکستن بتها و حاضر شدن برای قربانی کردن حضرت اسماعیل، وجوهی از تربیت عملی او را نشان می‌دهد که در آن ایمان از حوزه نظر به عرصه عمل و ایثار پیش می‌رود. این مرحله بر عناصر آزاداندیشی، شجاعت اخلاقی و تسلیم در برابر وحی تأکید دارد. در آیات متأخر نزول به ویژه در سوره بقره و حج، شخصیت ابراهیم(ع) به نقطه اوج خود در امامت امت و بنیانگذاری حرم و آیین حج می‌رسد. در اینجا، او نه فقط یک فرد مؤمن، بلکه امت، خلیل و حنیف مسلم معرفی می‌گردد که دعوتش تمام انسانها و ادیان پس از خود را شامل می‌شود. قرآن در این سیر تربیتی نشان می‌دهد که چگونه جستجوی اولیه، در بستر آزمونهای الهی، به شایستگی رهبری و تعیین قبله و مناسک برای تمام مؤمنان می‌انجامد.

در یک جمع بندی تربیتی، شخصیت حضرت ابراهیم در سیر نزول، الگویی است که مراحل سه گانه حقیقتجویی، مقاومت و تسلیم و امامت اجتماعی و امت سازی را طی می‌کند. این سیر معنادار، برنامه تربیتی جامعی است برای هر انسانی که از شک و پرسش آغاز می‌کند، از بتها عبور می‌کند و در نهایت به مقام هدایتگری دیگران نائل می‌شود. بازخوانی این فرایند در عصر کنونی، که مواجهه با هویت های متکثر و بحران معناست، می‌تواند سرمشق تحول از خودمحوری پرسشگر به امت محوری ابراهیمی را بازآفرینی کند. بنابراین، سیر نزولی قرآن در شخصیت پردازی ابراهیم(ع)، نه صرفاً یک گزارش تاریخی، بلکه یک نظریه تربیتی مراحلگون است که غایت آن دستیابی به امامت در امت از طریق آزمون های تربیتی توحیدی می‌باشد.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان در نگارش مقاله مشارکت یکسان داشته‌اند.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسندگان، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسندگان این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه فولادوند
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، (۱۴۱۹ق). البداية و النهاية. (ج ۳). بيروت: دار الفكر.
- اشرفی، بتول و تاکی، گیتی، (۱۳۹۷). الگوی شخصیت‌پردازی داستان‌های پیامبران الهی در قرآن کریم، پژوهشهای ادبی قرآنی، دوره ۶، ش ۳، ۱-۲۸. DOR: 20.1001.1.23452234.1397.6.3.1.6
- بحرانی، سید هاشم، (۱۳۷۳). البرهان فی تفسیر القرآن. تهران: بنیاد بعثت.
- بهجت پور، عبدالکریم، (۱۴۰۳). ماهیت و قواعد تفسیر تنزیلی موضوعی. چاپ اول، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- بهجت پور، عبدالکریم، (۱۳۹۹). تفسیر تنزیلی (به ترتیب نزول) مبانی، اصول، قواعد و فواید. چاپ چهارم، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- بهجت پور، عبدالکریم، (۱۳۹۰). همگام با وحی: تمهید. چاپ اول، قم: بوستان کتاب.
- دروزه، محمد عزه، (۱۳۸۳). التفسیر الحديث.. تهران: دار إحياء الكتب العربية - القاهرة.
- رشید رضا، محمد، (۱۴۱۴ق). تفسیر المنار. قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی، (۱۳۸۷). تفسیر قرآن مهر. قم: پژوهش های تفسیر و علوم قرآن.
- زرکشی، محمد بن بهادر، (۱۴۱۰ق). البرهان فی علوم القرآن. دار المعرفة - بيروت - لبنان.
- زمخشري، محمود بن عمر، (۱۴۰۷ق). الکشاف. بيروت: دارالکتب العربی.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، (۱۴۰۴ق). الدر المنثور. قم: کتابخانه مرعشی نجفی.
- شاه‌عبدالعظیمی، حسین، (۱۳۳۴). تفسیر اثنی عشری. تهران: انتشارات میقات.
- صادقی تهرانی، محمد، (۱۴۰۶ق). تفسیر الفرقان. قم: فرهنگ اسلامی.
- طباطبایی، محمدحسین، (۱۳۷۴). ترجمه المیزان. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، محمدحسین، (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲). مجمع البیان. تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر، (۱۹۶۷). تاریخ الرسل و الملوك (تاریخ الطبری). تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. قاهره: دارالمعارف.
- طنطاوی، محمد. (۱۹۹۷). التفسیر الوسيط. قاهره: نهضة مصر.
- طوسی، محمد بن حسن، (بی‌تا). التبیان فی تفسیر القرآن. دار إحياء التراث العربی - بيروت - لبنان.
- فخررازی، محمد بن عمر، (۱۴۲۰ق). التفسیر الكبير. بيروت: دار احياء التراث العربی.
- قرائتی، محسن، (۱۳۸۸). تفسیر نور. تهران: مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن.
- قرشی، سید علی اکبر، (۱۳۷۷). قاموس قرآن. (چاپ یازدهم، تهران: دار الکتب الإسلامية).
- قرطبی، محمد بن احمد، (۱۳۶۴). الجامع لأحكام القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- قطب، سید، (۱۴۲۵ق). فی ظلال القرآن. بيروت: دارالشروق.

- معرفت، محمدهادی، (۱۳۸۰). التمهید فی علوم القرآن. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- مغنیه، محمدجواد، (۱۴۲۴ق). التفسیر الکاشف، ج ۷. قم: دار الکتب الاسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الإسلامیة.
- میرصادقی، جمال. (۱۳۶۷). عناصر داستان. چاپ سوم، تهران: انتشارات شفا.
- هزارخوانی، مریم، اشرفی، عباس، (۱۴۰۳ش). گونه شناسی داستانک های تک آیه ای قرآن، فصلنامه پژوهش نامه معارف قرآنی، دوره ۱۵، ش ۵۸. <https://doi.org/10.22054/rjqk.2024.72966.2795>

References

- Ashrafi, B., & Taki, G. (2018). The Characterization Pattern of the Stories of Prophets in the Holy Qur'an Based on Rimmon-Kenan's Approach. *Literary Quranic Researches*, 6(3), 1-28.
DOR: [20.1001.1.23452234.1397.6.3.1.6](https://doi.org/10.23452234.1397.6.3.1.6)
- Bahrani, S. H. (1373 SH). Al-Burhan fi tafsir al-Quran [Al-Burhan in the interpretation of the Quran]. Bunyad-e Besat.
- Behjatpour, A. (1390 SH). In step with revelation: Introduction (1st ed.). Bustan-e Ketab.
- Behjatpour, A. (1399 SH). Sequential (tanzili) interpretation (in the order of revelation): Foundations, principles, rules, and benefits (4th ed.). Research Institute for Islamic Culture and Thought Publications.
- Behjatpour, A. (1403 SH). The nature and rules of thematic sequential (tanzili) interpretation (1st ed.). Research Institute for Islamic Culture and Thought Publications.
- Darwaza, M. I. (1383 SH). Al-Tafsir al-hadith [The modern interpretation]. Dar Ihya al-Kutub al-Arabiyya.
- Fakhr al-Razi, M. ibn U. (1420 AH). Al-Tafsir al-kabir [The great commentary]. Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Hezarkhani, M., & Ashrafi, A. (1403 SH). Typology of single verse short stories in the Quran. *Quarterly Journal of Quranic Knowledge Research*, 15(58), 35-72.
<https://doi.org/10.22054/rjqk.2024.72966.2795>
- Ibn Kathir, I. ibn U. (1419 AH). Al-Bidaya wa al-nihaya [The beginning and the end] (Vol. 3). Dar al-Fikr.
- Makarem Shirazi, N. (1371 SH). Tafsir-e nemuneh [The exemplary commentary]. Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Marefat, M. H. (1380 SH). Al-Tamhid fi ulum al-Quran [Introduction to the sciences of the Quran]. Islamic Publishing Institute.
- Mirsadeghi, J. (1367 SH). Anasir-e dastan [Elements of the story] (3rd ed.). Shafa Publications.
- Mughniya, M. J. (1424 AH). Al-Tafsir al-kashif [The revealing commentary] (Vol. 7). Dar al-Kitab al-Islami.
- Qaraati, M. (1388 SH). Tafsir-e nur [The light commentary]. Cultural Center of Lessons from the Quran.
- Qorashi, S. A. A. (1377 SH). Qamus-e Quran [Quranic dictionary] (11th ed.). Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Qurtubi, M. ibn A. (1364 SH). Al-Jami li ahkam al-Quran [The comprehensive collection of the rulings of the Quran]. Naser Khosrow.
- Qutb, S. (1425 AH). Fi zilal al-Quran [In the shade of the Quran]. Dar al-Shuruq.
- Rashid Riza, M. (1414 AH). Tafsir al-Manar [The Manar commentary]. Al-Haya al-Misriyya al-Amma lil-Kitab.
- Rezaei Isfahani, M. A. (1387 SH). Tafsir-e Quran-e Mehr [Mehr Quran commentary]. Quranic Interpretation and Sciences Research Center.
- Sadeqi Tehrani, M. (1406 AH). Tafsir al-Furqan [The Furqan commentary]. Farhang-e Islami.
- Shah Abdolazimi, H. (1334 SH). Tafsir-e ithna ashari [The Twelver commentary]. Miqat Publications.

- Suyuti, A. ibn A. B. (1404 AH). Al-Durr al-manthur [The scattered pearls]. Marashi Najafi Library.
- Tabari, M. ibn J. (1967). Tarikh al-rusul wa al-muluk (Tarikh al-Tabari) [History of the messengers and kings (The history of al-Tabari)] (M. A. Ibrahim, Ed.). Dar al-Maarif.
- Tabarsi, F. ibn H. (1372 SH). Majma al-bayan [The collection of clarifications]. Naser Khosrow.
- Tabatabai, M. H. (1374 SH). Translation of Al-Mizan. Islamic Publications Office.
- Tabatabai, M. H. (1417 AH). Al-Mizan fi tafsir al-Quran [Al-Mizan in the interpretation of the Quran]. Society of Seminary Teachers of Qom.
- Tantawi, M. (1997). Al-Tafsir al-wasit [The intermediate commentary]. Nahdat Misr.
- The Holy Quran. (n.d.). (Fouladvand, Trans.).
- Tusi, M. ibn H. (n.d.). Al-Tibyan fi tafsir al-Quran [Al-Tibyan in the interpretation of the Quran]. Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Zamakhshari, M. ibn U. (1407 AH). Al-Kashshaf [The revealer]. Dar al-Kitab al-Arabi.
- Zarkashi, M. ibn B. (1410 AH). Al-Burhan fi ulum al-Quran [Al-Burhan in the sciences of the Quran]. Dar al-Marifa.